

دانشگاه الزهرا (س)

دانشکده ادبیات، زبانها و تاریخ

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ اسلام

عنوان:

عملکرد مذهبی نخبگان سیاسی در دوره سلاجقه

از طغرل تا محمد شاه سلجوقی

استاد راهنما:

دکتر اسماعیل حسن زاده

دانشجو:

مهناز کلوندی

مهرماه ۱۳۹۱

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده ادبیات، زبانها و تاریخ

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

عنوان:

عملکرد مذهبی نخبگان سیاسی در دوره سلاجقه

از طغرل تا محمد شاه سلجوقی

استاد راهنما:

دکتر اسماعیل حسنزاده

استاد مشاوره:

دکتر نیره دلیر

دانشجو:

مهناز کلوندی

مهرماه ۱۳۹۱

"کلیه دستاوردهای این تحقیق متعلق به دانشگاه

الزهراس) می باشد."

تقدیم به:

ثامن الائمه امام رضا (ع)

و

تقدیم به:

روح پدر شهید و بزرگوارم، که نبودش غم جانکاه دلم را هر دم بیافزاید.

تقدیر و تشکر

با عنایت به حدیث شریف " من لم یَشکُرْ المَخْلُوقَ لم یَشکُرْ الخالق " بر خود لازم و وظیفه حتمی می‌دانم تا مراتب تقدیر و تشکر را از تمامی کسانی که در تدوین این اثر مرا یاری کردند، به عمل آورم. علی‌الخصوص از استاد راهنما **جناب آقای دکتر حسن زاده**، که حق استادی را برای بنده به اتمام رسانده و مرا از راهنمایی‌های بی دریغ خود بی نصیب نگذاشتند.

همچنین لازم می‌دانم از مشاوره‌های به جا و مناسب **سرکار خانم دکتر نیره دلیر**، که در تمام طول این دوره، زحمت زیادی را متحمل شدند، تقدیر و تشکر به عمل آورم. اما نباید نادیده انگاشت زحمات دیگر اساتید مهربانم، **سرکار خانم دکتر جان احمدی**، **سرکار خانم دکتر بختیاری و جناب آقای دکتر ولوی** از اساتید خوب دانشکده ادبیات دانشگاه الزهرا(س) که بی وجود آنان طی مسیر مشکل می نمود.

چکیده

دولت سلجوقی از بزرگترین دولتها و دوره سلاجقه، از مهمترین دوره های تاریخ اسلام و ایران است. از ویژگی های بارز این دوره، رقابت وزرای بزرگ برای پیشبرد مقاصد سیاسی - مذهبی بود. این وزیران، با نقش آفرینی مهمی که در زمینه سیاسی - مذهبی داشتند، موجب به وجود آمدن درگیری های سیاسی و تعصب مذهبی در جامعه و سرانجام تأثیرپذیری سلاطین سلجوقی از آنها شده بود. این پژوهش در صدد آن است تا نقش وزراء و سلاطین به عنوان نخبگان سیاسی و رویکرد مذهبی آنان را در جامعه مورد بحث و بررسی قرار دهد. یافته های اساسی این پژوهش نشان می دهد که اقدامات این وزراء و نخبگان، موجب تأثیر بر روی سایر نخبگان وتوده های مردم شدند که این خود باعث رشد تعصب در جامعه شده بود.

واژگان کلیدی: سلجوقیان، خواجه نظام الملک طوسی، عمیدالملک کندری، تعصب مذهبی،

نخبگان سیاسی. سلاطین سلجوقی

فهرست مطالب

مقدمه	۱
فصل اول کلیات پژوهش	۳
۱-۱- مسأله پژوهش	۴
۲-۱- پرسش های پژوهش	۵
۱-۲-۱- سؤال اصلی	۵
۲-۲-۱- سؤال فرعی	۵
۳-۱- فرضیات	۶
۴-۱- اهداف پژوهش	۶
۵-۱- روش تحقیق و گرد آوری اطلاعات	۶
۶-۱- پیشینه تحقیق	۷
۱-۶-۱- نقش نخبگان سیاسی در خودکامگی شاهان (قرن چهارم تا ششم)	۷
۱-۲-۶-۱- سیاست مذهبی سلاجقه بزرگ	۸
۲-۲-۶-۱- منازعات فکری و مذهبی و نقش آن در اوضاع اجتماعی و فرهنگی شهر ری در عصر سلجوقی	۸
۷-۱- معرفی منابع تحقیق	۸
۱-۷-۱- منابع سلسه ای	۸
۱-۱-۷-۱- تاریخ سلسه سلجوقی، زبده النصره و نخبه العصر، فتح بن علی بنداری اصفهانی	۸
۲-۱-۷-۱- راحه الصدور و آیه السرور در تاریخ آل سلجوق، محمد بن علی بن سلیمان راوندی	۱۰

- ۱۰-۱-۷-۱-۳- سلجوق نامه امام ظهير الدين نيشابورى ۱۰
- ۱۰-۱-۷-۱-۴- زبده التواريخ: صدر الدين على بن ناصر بن على حسيني ۱۰
- ۱۱-۱-۷-۱-۵- بعض مثالب النوصب فى نقض بعض فضائح الروافض، النقض ۱۱
- ۱۲-۱-۷-۱-۲- تواريخ عمومى ۱۲
- ۱۲-۱-۷-۱-۱-۲- الكامل فى التاريخ، تأليف عزالدين على بن محمد بن اثير ۱۲
- ۱۳-۱-۷-۱-۳- آثار تراجم ۱۳
- ۱۳-۱-۷-۱-۳- طبقات الشافعيه الكبرى: عبد الوهاب بن على بن عبد الكافى سبكى ۱۳
- ۱۳-۱-۷-۱-۲-۳- المنتظم فى التاريخ الملوك و الاعم: ابوالفرج عبد الرحمن بن على ابوالفضائل جمال الدين بغدادى ۱۳
- ۱۴-۱-۸-۱- تعريف و تحديد واژگان ۱۴
- ۱۴-۱-۸-۱- ديوان سالارى ۱۴
- ۱۵-۱-۸-۲- سلطان ۱۵
- ۱۵-۱-۸-۳- نخبگان سياسى ۱۵
- ۱۷-۱-۸-۴- تعصب گرايى مذهبى ۱۷
- ۱۸-۱-۸-۵- سلجوقيان ۱۸
- ۱۹-۱-۸-۵- فصل دوم: تشكيل امپراطورى سلجوقى ۱۹
- ۲۰-۱-۲-۱- مدخل ۲۰
- ۲۳-۱-۲-۲- سلجوقيان ۲۳
- ۲۶-۱-۲-۲- فصل سوم: رويکرد مذهبى سلطان و ديوان سالاران در دوره سلطان طغرل ۲۶
- ۲۷-۱-۳-۱- مدخل ۲۷

۲۷.....	۲-۳- رویکرد مذهبی سلطان طغرل سلجوقی
۳۱.....	۳-۳- رویکرد مذهبی طغرل با آل بویه
۳۳.....	۴-۳- طغرل در بغداد
۳۷.....	۵-۳- شورش بساسیری و سرکوب این شورش توسط طغرل
۴۱.....	۶-۳- وزاری قبل از عمید الملک کندری
۴۲.....	۷-۳- عمید الملک از دیدگاه منابع
۴۵.....	۸-۳- اختلاف مذهبی عمید الملک کندری با بزرگان اشعری
۴۸.....	۹-۳- قتل عمید الملک کندری از دیدگاه منابع
۵۲.....	فصل چهارم : سیاست مذهبی الب ارسلان، ملکشاه و وزیر قدرتمند خواجه نظام الملک
۵۳.....	۱-۴- مدخل
۵۶.....	۲-۴- ملکشاه سلجوقی
۶۱.....	۳-۴- خواجه نظام الملک طوسی
۶۸.....	۱-۳-۴- عوامل قتل خواجه نظام الملک طوسی
۷۵.....	۴-۴- نهاد آموزشی (مدارس نظامیه)
۸۵.....	۵-۴- تعصب مذهبی نظام الملک در مواجهه با اسماعیلیان
۸۶.....	۱-۵-۴- حسن صباح
۸۹.....	۶-۴- مذهب عامل قتل نخبگان در دوره برکیارق و سلطان محمد سلجوقی
۹۴.....	فصل پنجم : سیاست مذهبی خواجه نظام الملک در سیرالملوک
۹۵.....	۱-۵- سیر الملوک
۱۰۴.....	نتیجه گیری

منابع و مأخذ ۱۰۵

چکیده انگلیسی

مقدمه

یکی از موضوعات تاریخ، بررسی اوضاع مذهبی - سیاسی حکومت‌های گذشته و نحوه عملکرد وزیران و دیوان سالاران در این اوضاع سیاسی و مذهبی می باشد. یکی از این حکومتها، حکومت سلجوقی است. سلجوقیان طایفه ای از ترکمانان غز بودند که در روزگار سامانیان از دشت قبیچاق به نواحی خوارزم و سواحل دریای خزر، بالای رود سیحون، آمدند و در آن جا به گله‌داری پرداختند. آنان در پی یافتن چراگاه های خرم در فرارود (ماوراء النهر) به جنگ و گریز مشغول بودند تا سرانجام سلطان مسعود غزنوی را در جنگی بین مرو و سرخس شکست دادند و به ایران سرازیر شدند. سلجوقیان به نام نیای خود سلجوق بن دقاق خوانده شده اند. طغرل اول نخستین سلطان ایشان بود که پس از شکست دادن مسعود غزنوی، در سال ۴۲۹ هـ/ ۱۰۳۸ م، در نیشابور بر تخت نشست. از آن پس، تیره های مختلف سلجوقی تا سال ۷۰۰ هـ/ ۱۳۰۰ م، یعنی مقارن با قدرت گرفتن ترکان عثمانی بر آسیای غربی حکومت کردند. قدرت مرکزی سلجوقیان، که از آغاز تا سال ۵۵۱ هـ ادامه داشت؛ در این سال بر اثر کشمکش‌های داخلی از هم پاشید.

از جمله وزیران معروف این دوره، خواجه نظام الملک و عمیدالملک کندی بودند که با رقابتهای و تعصبات مذهبی، نقشی تعیین کننده‌ای در پیشبرد اهداف و مقاصد سیاسی داشتند. بحث رویکرد

مذهبی نخبگان سیاسی در دوره سلجوقی، موضوع این پژوهش است که در پنج فصل مورد بررسی قرار خواهد گرفت .

فصل اول تحت عنوان کلیات، به بررسی مسئله پژوهش، فرضیه ها، روش تحقیق و پیشینه تحقیق می پردازد.

فصل دوم، آشنایی کلی با امپراطوری سلجوقی، مسلمان شدن همراه با ورود آنها به نیشابور را مورد بررسی قرار می دهد.

در فصل سوم، رویکرد مذهبی سلطان طغرل و عمیدالملک کندی و تأثیر آنها در به وجود آمدن وقایع سیاسی این دوره، مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل چهارم، عملکرد مذهبی آلب ارسلان و ملک شاه همچنین خواجه نظام الملک طوسی نقش سیاست آنها در پیشبرد اهداف سیاسی خود در جامعه را مورد بررسی قرار می دهد.

فصل پنجم، به بررسی سیرالملوک و جهت گیری خواجه نظام الملک در اهداف سیاسی و مذهبی می پردازد.

تأکید این پژوهش بیشتر حول محور رویکرد مذهبی نخبگان سیاسی با تأکید بر سلاطین و دیوان سالاران، تا سلطان محمد می باشد.

البته انجام این پژوهش با دشواریهایی همراه بود از جمله؛ عدم اشاره مستقیم و کافی به این موضوع در منابع تاریخی، محدودیت پیشینه، پراکندگی مطالب که سبب شد برای یافتن اخبار مربوط به وزراء، ناچاراً چندین منبع مورد بررسی قرار گیرد. اکثر منابع، با تعصب بیش از حد نگارش یافته بودند و همین مسأله باعث سردرگمی و عدم درک صحیح اوضاع سیاسی و مذهبی این دوره شده بود. و همچنین در حداقل فرصت زمانی ممکن نگارنده مجبور به جمع آوری مطالب خود شد که با توجه به حساس بودن این پژوهش زمان زیادی باید در اختیار می داشت.

فصل اول
کلیات پژوهش

1-1-مساله پژوهش

با به قدرت رسیدن قبایل ترکمن سلجوقی، روند تازه ای از قدرت ترکان در تاریخ جهان اسلام آغاز شد که بنا به دلایلی از جمله گستردگی جغرافیایی و قدرت امپراتوری و متمرکز شدن آن کم نظیر بود.

عناصر تشکیل دهنده این حاکمیت سیاسی از نیروی نظامی قبیله و دیوانسالاران ایرانی بود. سلجوقیان، بنا به اقتضای زندگی ساده قبیله ای خود، بهره ای از حکومتداری و مملکتداری نداشتند. بنابراین همچون غزنویان برای سامان بخشیدن به امپراتور جدید خود که وارث تمدن های بزرگ نظیر ایران، بیزانس، اسلام و بین النهرین بود، به دیوانسالاران و وزاری ایرانی که در امر حکومتداری سابقه طولانی و سنتهای متداولی داشتند، رو آوردند. سلجوقیان با نزدیک شدن به خراسان به مذهب غالب خراسان که اهل سنت بود، گرویدند؛ البته با گرایش فقه حنفی. یکی از عناصر مهم زندگی اجتماعی قبیله، تعصب به سنن و آداب و رسوم قبیله ای است. این تعصب در مورد مذهب، نمود کمتری دارد. یکی از دلایلی که سلجوقیان به سادگی مسلمان شدند، در همین عدم تعصب نهفته است. اما زمانی که مذهب و دین وارد یکی از عناصر زندگی اجتماعی آنها شود و آنان مذهب را با سنن و رسوم خود در می آمیختند و به آن تعصب می ورزند با ورود سلجوقیان و مسلمان شدن آنان و با نزدیکی ایشان به خلافت عباسی و ایرانیان گرایشهای متفاوت مذهبی که در میان اهل سنت و تشیع و خود اهل سنت وجود داشت، باعث بروز رفتارهای سیاسی و مذهبی

متفاوتی از پادشاهان سلجوقی و وزراء و دیوانسالاران و خانواده سلطان و نظامیان ایجاد کرد که مجموع این رفتارها در نهایت، به تعصب مذهبی در جامعه ایران منجر شد. در این رساله، سعی بر این است با تکیه بر رفتار سلاطین و وزرای بزرگ و نخبگان مذهبی و سیاسی این دوره به تحلیل عملکرد و تأثیر رفتار آنان بر گرایش مذهبی تعصب آمیز جامعه و سیاستمداران ایران اسلامی پرداخته شود.

۲-۱- پرسش‌های پژوهش

پرسش‌هایی که پژوهش حاضر بر اساس آن شکل گرفته است، عبارتند از:

۱-۲-۱ - سؤال اصلی

نخبگان سیاسی در هدایت فکری و اداری جامعه و سوق دادن سلاطین به سوی مذهب و تعصب مذهبی چه نقشی داشتند؟

۲-۲-۱ - سؤالات فرعی

۱- تأثیر عملکرد مذهبی دیوان سالاران ایرانی، با محوریت وزرای بزرگ این دوره در گرایش‌های مذهبی سلاطین چه بوده است؟

۲- سلاطین سلجوقی و دربار، چه نوع رفتار مذهبی در جامعه تحت نخبگان سیاسی از خود بروز دادند؟

۳- اقدامات نخبگان سیاسی در گسترش یا محدودیت فعالیت‌های مذاهب چه نقشی داشت؟

1-3- فرضیه های پژوهش

نخبگان سیاسی با ایجاد جذابیت های دینی برای مشروعیت سلاطین ترک سلجوقی ، مذهب و تعصب مذهبی را در ذهن آنان به عنوان یک پدیده حکومتی اجتناب ناپذیر قلمداد می کردند.

۱-۴- اهداف پژوهش

هدف از این پژوهش، بررسی تعصب گرایی مذهبی در جامعه ی این دوره، از نظر ریشه ها و عناصر تشکیل دهنده آن و عواملی که باعث این نوع رفتار و رویکرد مذهبی شده که این روند تعصب گرایی در جامعه ایران اسلامی ادامه پیدا کرد. پویایی اندیشه ها از بین رفت. حاکمیت خواهان، تک صدایی شد و یک مذهب رسمی بر کشیدند و آن را بزرگ کردند. سلجوقیان و نخبگان سیاسی آنان، نمی خواستند در مقابل اختلافات از تمرکز گرایی دور بشوند. دیوانسالاران دنبال تعصب گرایی بودند. با گزینش یک مذهب و سامان دادن به آن، در امر مذهبی وارد یک مرحله ای بشوند که باعث تعصب حاکم بشوند و این روند تا دوره متأخر نیز ادامه دارد.

۱-۵- روش تحقیق و گردآوری اطلاعات

روش تحقیق دربررسی داده ها پایان نامه، توصیفی- تحلیلی است. اما روش گردآوری، مبتنی بر مطالعات کتابخانه ای است که به صورت فیش برداری تحقق می یابد. پس از فیش برداری، داده ها مورد مطالعه و جرح و تعدیل می شود. داده های تعدیل شده که سندیت بیشتری دارند، برای تحلیل مورد استفاده قرار می گیرند.

۱-۶ - پیشینه تحقیق

در طی بررسی در مطالعات و تحقیقات انجام شده توسط محققین معاصر و پایان نامه های دکتری با این نگرش و عنوان و دیدگاه عملکرد مذهبی نخبگان سیاسی، اثری که به طور مفصل به این موضوع با این نگرش و محدود عنوان، پرداخته شود، به دست نیامد. ولی به طور پراکنده در دل مباحث کتابهای مختلفی نظیر آثار دکتر سید جواد طباطبائی، از جمله :

- **خواجه نظام الملک**^۱، رساله کوتاهی است درباره برخی از وجوه تاریخ اندیشه سیاسی ایران در دوره اسلامی، با تاکید بر اندیشه و عمل «خواجه نظام الملک طوسی». در صفحات اندک این رساله کوتاه، نگارنده کوشیده است که در ادامه پژوهش هایی که از دهه ها پیش آغاز کرده بود، مفهوم تداوم تاریخی و فرهنگی را به عنوان یکی از مفاهیم تاریخ ایران زمین، مطرح کند و از مجرای آن، سوانح احوال «خواجه» و مقام «سیاستنامه» او را در تاریخ اندیشه در ایران مورد بررسی قرار دهد.

۱-۶-۱ نقش نخبگان سیاسی در خود کامگی شاهان^۲ (قرن چهارم تا ششم)

اسماعیل حسن زاده: که بیشتر از منظر رفتارگرایی به پدیده خود کامگی پرداخته است. در این رساله، مذهب را در مشروعیت دادن به قدرت مورد بررسی قرار داده است.

۱. طباطبائی، سید جواد، *خواجه نظام الملک*، تهران، طرح نو، ۱۳۷۵.

۲. حسن زاده، اسماعیل، *نقش فرهنگ سیاسی نخبگان در خود کامگی شاهان سده های چهارم تا ششم هجری قمری*، به راهنمایی، الهیار خلعتبری، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.